

در آمدی بر مطالعات بندهش (نسخ و منابع)

○ مصطفی دهقان

«هان! زندآگاهی*، نخست، درباره آفرینش آغازین هرمزد و پتیارگی اهریمن؛ سپس، درباره چگونگی آفریدگان مادی از آغاز آفرینش تا فرجام است، همانگونه که از دین مزدیسنان پیداست؛ سپس درباره آنچه که جهان داراست با گزارش جئی و چگونگی (ان)»^۱

کتاب بندهش (Ban-dahis) پس از دینکرد، یکی از مهم‌ترین متون بازمانده از ادبیات پهلوی است که می‌توان آن را دائرةالمعارفی از اطلاعات مربوط به مزدیسنا محسوب کرد. عنوان کتاب به معنای آفرینش نخستین است و چنانکه از این عنوان برمی‌آید، بخش مهمی از مطالب کتاب به مسأله آفرینش و نقل روایات دینی چون: آفرینش امشاسپندان، آفرینش دیوان توسط اهریمن، آفرینش گاو یکتا آفریده که گیاهان و غلات از او پدید می‌آیند، یورش اهریمن بر آفرینش، نبرد ایزدان و دیوان، درباره زنج گیهان، اعمال ایزدان مینوی، بدکرداری اهریمن و دیوان، چینو دپل و روان درگذشتگان، رستاخیز و تن پسین، چگونگی کوهها، دریاها، رودها، دریاچه‌ها، جانوران، مردمان، زنان، گیاهان، آتش، خواب، بادو ابرو باران، خرفستران و... می‌پردازد.

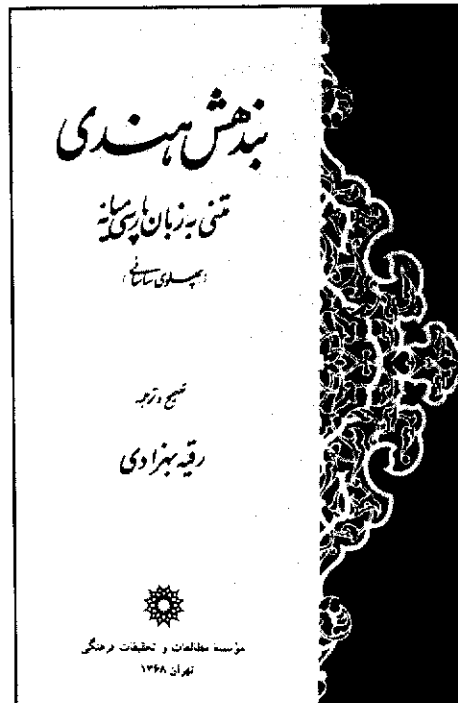
ترجمه روان‌شاد مهرداد بهار از بندهش گامی است بسیار ارزشمند و مؤثر در مسیر نزدیک شدن به معرفت واقعی مفاهیم مستتر در این کتاب که به حق از تمامی مترجمین اروپایی آن پیشی گرفته است. با این وجود هنوز نکته‌های فراوانی مشهود است که درک آنها مستلزم دیدی عمیق‌تر بر مطالب این کتاب است.

به نظر می‌رسد هر اندازه که طبقه‌بندی، ترجمه، آوانویسی و موشکافی واژه به واژه و دستوری بندهش و متونی از این دست مهم است، تفسیر و تحلیل اندیشه‌های نهفته در چنین متونی نیز قابلیت تأمل بیشتری را دارند.

دو روایت از بندهش به نام‌های بندهش ایرانی یا بزرگ و بندهش هندی یا کوچک به جای مانده است. اختلاف این دو روایت مولود عدم دقت نسخه‌پردازان است و حتی بسیاری معتقدند که نام بندهش کوچک

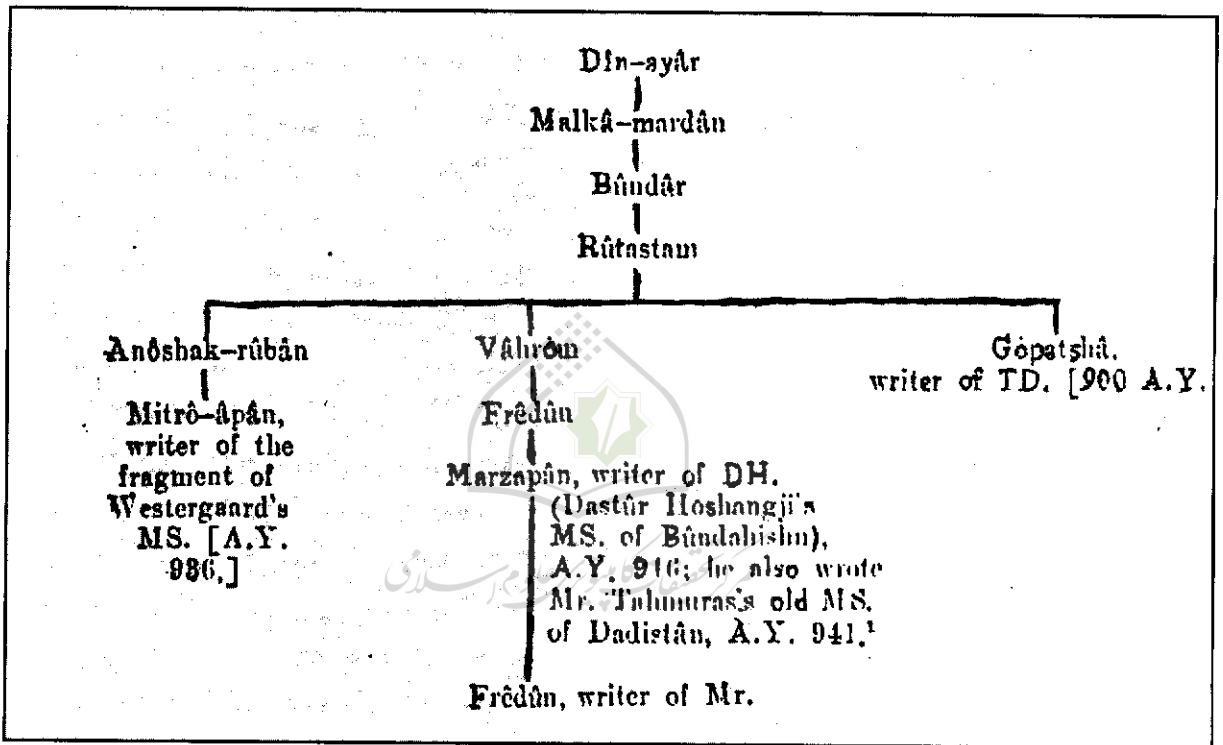
اشاره:

این نوشته مقاله‌ای است پیرامون کتاب بندهش که یکی از مهم‌ترین منابع مطالعه ایران باستان محسوب می‌شود. ضمن معرفی مختصر کتاب و اشاره به محتوای آن، نگارنده سعی کرده تا حد امکان فهرست معتبری از آثار و تحقیقات ارائه شده در این زمینه را به انضمام نسخه‌شناسی این کتاب ارائه کند.

جدول شجره نامه مالکان و کاتبان نسخ بندهش که انکلساریا در مقدمه کتاب خود آورده است

T, D, Ankiesaria, The Bundahish, being a Facsimile of the Tb Ms, No, 2, Bombay, 1908

و بزرگ و یا هندی و ایرانی برای آن مناسب نیست چه بسا که نسخ به جای مانده از بندهش هندی در پاره‌ای از مطالب با گونه‌های ایرانی آن مشترک است و در واقع می‌توان آن را نسخه کوتاه شده‌ای از بندهش ایرانی دانست. از این کتاب چندین نسخه در دست است که مهم‌ترین آنها عبارت‌اند از: TD1 TD2 و DH که هر سه آنها از نسخ بندهش ایرانی هستند.

نسخه TD1 از یکصد و یک برگ اصلی به اندازه ۱۸×۲۳ تشکیل شده که روی برگ نخست آن سفید است و برگ آخر آن بنا بر اظهار روانشاد ماهیار نوابی در زمانی دیرتر نوشته شده است. برگ‌های اصلی از ۲ تا ۱۰۲ هر یک هفده سطر دارد و برگ آخر از شانزده سطر تشکیل شده است. این نسخه از یزد به بمبئی برده شده و چنانکه در برگ پایانی آمده به خط گوید شاه رستم بندار است. این نسخه علاوه بر اینکه بهترین نسخه بازمانده از بندهش است، ظاهراً کهن‌ترین آنها نیز هست و حدود سال ۹۰۰ یزدگردی نوشته شده است.

نسخه TD2 از یکصد و بیست و دو برگ به اندازه ۱۹×۲۴ تشکیل شده و بر برگ دوم آن چند بیت شعر فارسی نوشته شده است. متن بندهش از برگ ۲ تا ۱۲۲ نوشته شده و هر برگ پانزده سطر دارد. این نسخه نیز از یزد به بمبئی برده شده و چنانکه در پایان آن آمده کاتبش فریدون مرزبان بوده است. تاریخ این نسخه ۹۷۵ یزدگردی است.^۲

نسخه DH در مجموعه متن‌های پهلوی و به همراه زند و هومن یشت و بخش‌هایی از کتاب سوم و پنجم و نهم دینکرد آمده است. از روی برگ ۱۶۰ تا پشت برگ ۲۳۰ بندهش نوشته شده و پس از آن زند و هومن یشت و بخش‌هایی از دینکرد می‌آید. هر برگ این نسخه از ۲۱ سطر و به اندازه ۱۸×۲۴ تشکیل شده است. این نسخه نیز نگاشته فریدون مرزبان و مورخ ۹۴۶ یزدگردی است.^۳

در میان نسخ هندی، شاید نسخه MS1، یعنی همان که یوستی کتاب بندهش هندی خود را در سال ۱۸۶۸ بر مبنای آن به چاپ رساند از مابقی بهتر باشد.^۴ این کتاب شامل مقدمه، ترجمه آلمانی، واژه‌نامه، آوانویسی و متن اصلی نسخه که بنا بر پایان نوشت آن دست نوشته خود یوستی از نسخه MS1 است، می‌شود. مطالب این کتاب قدیمی و

کتابخانه ملی
تهران
۲۷

دستنویس ت ۲۸

متن اصلی از «بندش»

خویشکاری ریدکان ویران

دکتر حسین درانی
دکتر محمد علی...

دکتر محمد علی...

سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران

Handwritten text in Persian script, likely a list of titles or a table of contents. The text is dense and written in a cursive style. Some legible words include "کتابخانه", "تاریخ", "جغرافیا", "مهرماه", "۱۳۸۱".

ادامه می‌یابد.

از بندش قطعات دیگری نیز به طور ناقص به جای مانده که از جمله آنها می‌توان به K20b و K43 و MH6 اشاره کرد. همچنین چندین نسخه یازند از کتاب بندش موجود است که بنابر اظهار روانشاد بهار در بخش دستنویس‌های پهلوی و اوستا در کتابخانه India Office نگهداری می‌شود. ^۱ نسخه‌ای از موسوم به MH7 وجود دارد که شامل متن یازند بندش به الفبای فارسی است.

در کتابخانه ملی پاریس نیز رونوشتی از بندش ایرانی موجود است که در سال ۱۸۹۰ میلادی برای دارمستتر، مستشرق فرانسوی توسط تهممورت انکلساریا نوشته شده است. شادروانان بهار و ماهیار نوابی در مورد این که رونوشت مذکور از روی نسخه TD1 یا TD2 تهیه شده اتفاق نظر ندارند. دکتر بهار آن را رونوشت نسخه TD2 و دکتر ماهیار نوابی آن را رونوشت نسخه TD1 می‌داند.

انکتیل دو پرون که در ترجمه بسیاری از متون ایرانی پیشگام سایر مستشرقین بوده، در مورد بندش نیز نخستین کسی است که در سال ۱۷۷۱ دست به ترجمه و انتشار آن زد. ^۲ پس از او مولر، ^۳ وسترگارد، ^۴ هوگ، ^۵ شپیگل ^۶ و ویندیشمان ^۷ ترجمه‌های دیگری از بندش را برخی به صورت کامل و برخی تنها فصولی از آن را ارائه دادند. بعد از آنها، یوستی در سال ۱۸۶۸، بندش هندی را منتشر کرد و ادوارد وست در سال ۱۸۸۰ ترجمه‌ای دیگر از بندش را در بخش نخست از جلد پنجم

آوانویسی آن با الفبای فارسی و سرشار از اشتباه و هزوارشهای آرامی است. چاپ رونوشت این نسخه صفحات ۱ تا ۸۲ کتاب را دربر گرفته و در هر برگ آن معمولاً ۲۱ سطر و گاهی کمتر نوشته شده است.

نسخه دیگری از بندش هندی موسوم به MV49 نیز موجود است که در سال ۱۹۷۶ توسط مؤسسه آسیایی دانشگاه شیراز و به صورت عکسی به چاپ رسیده است.^۸

بر هر برگ این نسخه هفت سطر نوشته شده و اندازه آن ۲۲/۸×۱۴ است. آوانویسی این متن به گجراتی و همراه با ترجمه فارسی در زیر هر سطر است. این نسخه کلاً دارای ۲۶۳ صفحه است که صفحات ۲۵۸ س ۷ - ۲۶۳ آن فصل نوزدهم «شایست نشایست» را شامل می‌شود و صفحات ۷۹ - ۱۲۹ آن فاقد ترجمه فارسی است. این نسخه پایان نوشت ندارد.

نسخه هندی دیگری به نام K20 نیز در مجموعه‌های پهلوی به جای مانده که از سطر پنجم برگ ۸۸ آن آغاز می‌شود و تا سطر ۲ برگ ۱۲۹

۲۰۱۳

حقیقت کبروت

۱۱۴۱

Handwritten text in Persian script, likely a manuscript or a list of items, with some words underlined and numbered.

THE BUNDASHIH

Being a Facsimile of the TD Manuscript No. 3 brought from Persia by Dastur Firanids and now preserved in the late Ervad Tahmuras' Library

EDITED

BY

THE LATE ERVAD TAHMURAS DINSHAH ANKLERARIA

WITH

AN INTRODUCTION

BY

BEHANGORE TAHMURAS ANKLERARIA, M.A.

The Facsimile is printed at the Poonam Photo-Zinc Process Works

Printed and Published by ERVAD TAHMURAS ANKLERARIA, M.A. BRINDHANI, SOLEA, ST. CECILIA, 1908

کتاب ماه تاریخ و جغرافیا / مهرماه ۱۳۸۱

مجموعه کتب مقدس شرق ارائه کرد.^{۱۵}

در سال ۱۸۹۷ اونوالا متن پهلوی بندش را به صورت چاپ سنگی منتشر کرد.^{۱۶}

در سال ۱۹۰۱ مودی ترجمه کاملی از بندش را به گجراتی انتشار داده.^{۱۷} پیش از او نیز ترجمه‌های دیگر به گجراتی توسط دستور ادالجبی دارابجی جاماسپ آسا در ۱۸۱۹ ارائه شده بود که نسبت به کار مودی از ارزش کمتری برخوردار است.^{۱۸}

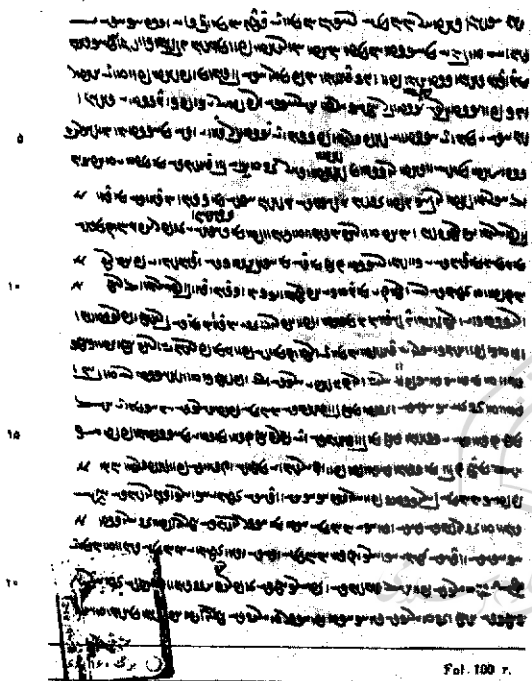
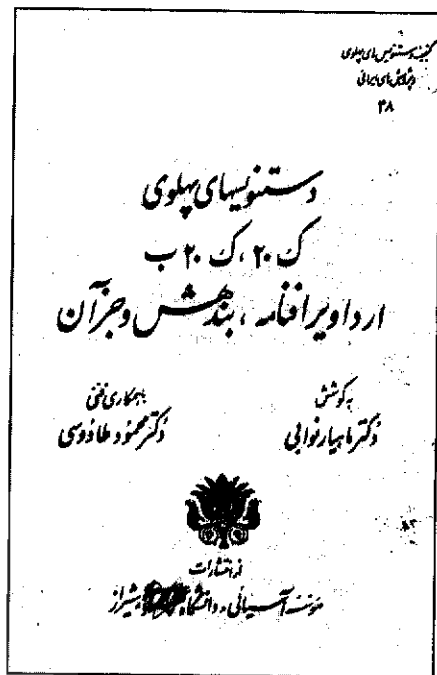
در ۱۹۰۸ تهمورث دینشاه انکلساریا چاپ عکسی نسخه TD2 را با مقدمه‌ای جامع منتشر کرد.^{۱۹}

نیبرگ، فصول اول و سوم بندش را ترجمه کرده است.^{۲۰} و بیلی ترجمه بندش براساس نسخه TD2 را به عنوان رساله دکتری خود ارائه نموده^{۲۱} که استاد بهار به آن دسترسی داشته و در ترجمه خود از بندش از آن استفاده کرده است. هنینگ^{۲۲} بخش نجومی بندش و زئر فصول اول و سوم بندش را با آوانویسی در کتابش زروان منتشر کرده است.^{۲۳} علاوه بر این، بهرام گور تهمورث انکلساریا آوانویسی و ترجمه انگلیسی بندش را در ۱۹۵۶ به چاپ رسانده است.^{۲۴} این اثر دوازده سال پس از مرگ انکلساریا منتشر گشته است.

مقالات متعددی نیز در مورد بندش نوشته شده که دکتر ماهیار نوابی عمده آنها را در مقدمه خود بر چاپ عکسی بندش ایرانی فهرست کرده است. از جمله آنها می‌توان به مقالات کانگا^{۲۵}، جاماسپ آسا^{۲۶}

مودی^{۲۷}، گوئسه^{۲۸}، نیبرگ^{۲۹}، کریستن سن^{۳۰} و مکنزی^{۳۱} اشاره کرد.

در بین محققین داخلی، تقی زاده از نخستین کسانی است که به این متن توجه داشته است. او بخش نجومی بندش را در کتاب گاهشماری خود ترجمه کرده است.^{۳۲} اما بیشترین سهم، از آن دکتر بهار است که نخستین بار در سال ۱۳۴۵ واژه‌نامه بندش را منتشر کرد.^{۳۳} از آنجا که تا آن زمان از مجموع سه نسخه ایرانی تنها TD2 چاپ عکسی شده بود، واژه‌نامه دکتر بهار نیز عمدتاً براساس همین نسخه تهیه شده اما به دلیل غلطها و افتادگی‌های فراوان این نسخه، از نسخه دارمستر و نسخه بدل‌های DH و گاهی از بندش هندی یوستی نیز استفاده شده است.^{۳۴} از ویژگی‌های این واژه‌نامه آن است که شکل‌های نگارشی متفاوت یک واژه را به دست می‌دهد. صورت‌های مختلف یک فعل زیر مصدر آن فعل آمده و اسامی مفرد و جمع و مرکب جداگانه ارائه شده‌اند. هزوارش‌ها (=کلمات آرامی) نیز با حروف بزرگ لاتین متمایز شده‌اند.

سه نسخه براساس TD2 می باشد در کتاب خود آورده است. علاوه بر این، خانم بهزادی، متن بندش هندی را تصحیح و ترجمه کرده که مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی در سال ۱۳۶۸ آن را منتشر کرده است.^{۳۳} این کتاب علاوه بر ترجمه فارسی، آوانویسی متن را نیز به دست می دهد و از آنجا که نخستین ترجمه فارسی از بندش هندی است، حائز اهمیت می باشد.

ایشان همچنین مقالاتی را نیز پیرامون بندش نگاشته اند که از آن میان می توان به «گیاه شناسی در کتاب بندش»^{۳۴} و «جانوران سودمند در منتهای پیش از اسلام»^{۳۵} اشاره کرد. ظاهراً قرار بود چرتی^{۳۶} ایران شناس ایتالیایی - در نخستین همایش ایران شناسی به سخنرانی پیرامون بندش بپردازد که احتمالاً می توانست یکی از آخرین تحقیقاتی باشد که تاکنون در مورد این متن انجام شده، اما او در این همایش حضور نداشت. در انتها، شایان ذکر است که مهم ترین منبع برای تألیف بندش، ترجمه ها و تفسیرهای اوستا به ویژه دام داد نسک، چهاردهم نسک، زند فصل اول و نندیداد و یشت نوزدهم بوده است.^{۳۷}

پی نوشت ها:

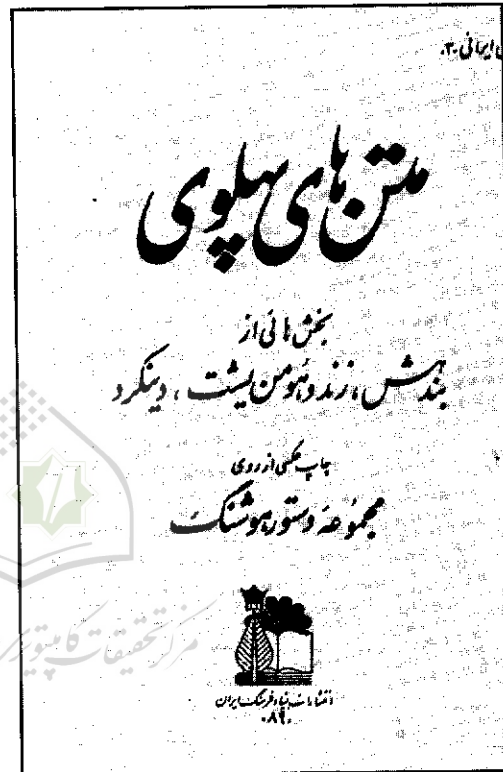
- * زندآگاهی نام اصلی کتاب است به معنی «اطلاعات مبتنی بر زند»
- ۱- بهار، مهرداد: بندش، توس، چاپ دوم، ۱۳۸۰، ص ۳۳
- ۲- بندش ایرانی، چاپ عکسی از روی نسخه شماره یک، بنیاد

- ۱- فرهنگ ایران، ۱۳۴۸، مقدمه، ص ۳-۲.
- ۲- همان، ص ۱-۲.
- ۳- همان، ص ۵-۴.

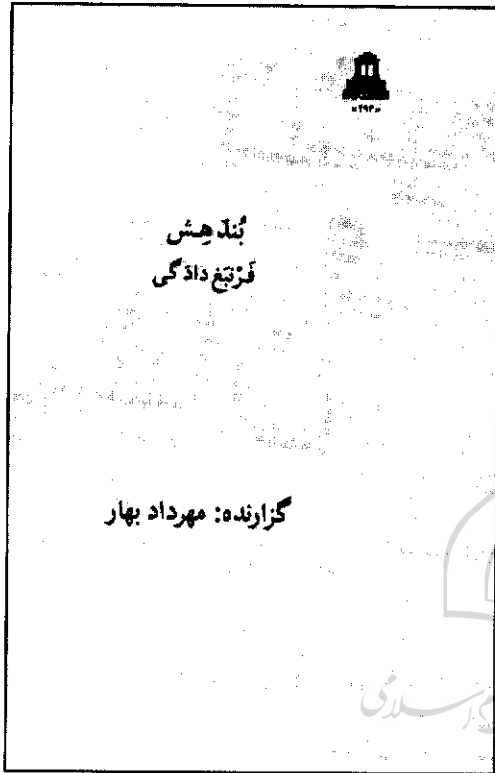
5- F, Justi, Der Bundeshesh Zum ersten Male, Herausgegeben, Transcribirt,ubersetzt und mit Glossar Verschen, Leipzig, 1868.
6- Kh, M, Jamasp Asa and Y. M. Nawabi, MS. MU49, Incomplete texts of Indian Bundahish and Sayast ne Sayast, Shiraz, 1976.

۷- مجموعه K20 که در کینهاک نگهداری می شود کلاً شامل ۱۷۸ برگ بوده که پنج برگ آن گم شده است و یک برگ از این پنج برگ گم شده از بندش است، چاپ عکسی از روی نسخه شماره «۱»، پیشین، ص ۸.
۸- بهار: پیشین، پیشگفتار، ص ۸

- 15- E. W. West, Pahlavi Texts, Part 1, The Bundahish, Sacred Books of the East, 5, Onford, 1880.
- 16- M, R, Unvala, The Pahlavi Bundahesh, Lithographed, Bombay, 1897.
- 17- J, J, Modi, Bundahishn, Complete text and translation in Gujarati, Introduction and notes, Bombay, 1901.
- 18- E, D, Jamasp Asana, Bundehesht no Tarjumo, Bombay, 1819.
- 19- T, D, Anklesaria and Introduction by B, T, Anlesaria, The Bundahishn, being a Facsimile of the TD Manuscript No, 2, Bombay, 1908.
- 20- H, S, Nyberg, Hilfsbuch des Pehlevi, Vppsala, 1928.
- 21- H, W, Bailey, Bundahish, Transliteration and notes, (Thesis) نسخه‌های ماشین شده آن در کتابخانه مدرسه زبان‌های شرقی دانشگاه لندن و کتابخانه بودلیان آکسفورد موجود است.
چاپ عکسی از روی نسخه شماره «۱» پیشین، ص ۱۴.
- 22- W, B, Henning, An Astronomical Chapter of the Bundahishn, J. R. A. S. 1942, PP. 229-250.
- 23- R, C, Zaehner, Zurvan, Zoroastrian Dilemma, Oxford, 1955.
- 24- B, T, Anklesaria, Zand - Akasih, Iranian of great Bundahish Transliteration and Translation in English, Bombay, 1956.
- 25- S, N, Kanga, The Homa tree and the Kar-fish of the Bundahishn and the trees of knowledge and life and the serpent of the Bible, A Gomparrison, Spiegel Memorial Volume, Bombay, 1908, p.p, 1-11.
- 26- M, J, Jamasp Asa, The Bundahish and the Paradise Lost, Spiegel Memorial Volume, Bombay,

- 9- A, Anquetil du perron, Zend-Avesta, Paris, 1771.
- 10- M, J, Muller, Untersuchungen uber den Anfany des Bundahesh, Denkschrift der Akademie der Wissenschaften, Munchen, 1840.
- 11- N, L, Westergaard, Bundahesh, Liber Pehlevicus E vetustissimo codice Havniensi descripsit, 1851.
- 12- M, Haug, uber die Pehlewi-c Sprache und den Bundahesh, Gottingen, 1854.
- 13- F, Spiegel, Das erste Capitel des Bundahesh, Z. D M.G, 11. 1857, pp. 98-110
- 14- F, H, H, Windischmann, Bundahesh, ubersetzt, Zoroastrishe Studien, Berlin, 1863

۴- علاوه بر مقدمه‌ای جامع که بر چاپ عکسی TD1 و مجموعه

DH نوشته‌اند می‌توان به مقاله ذیل اشاره کرد:

Y.M. Nawabi, Concordances of the Manuscripts of the Bundaheshn: TD2, TD1 and DH, Memorial Jean de Menasce, PP, 293-303.
41- Ph, Gignoux et A, Tafazzoli, Memorial Jean de Menasce, Tehran-Louvain, 1974.

۴۲- بهزادی، رقیه: بندهش هندی متنی به زبان پارسی میانه، مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی، ۱۳۶۸.

۴۳- گیاه‌شناسی در کتاب بندهش، چیستا، س ۴، ش ۹، اردیبهشت ۱۳۶۶.

۴۴- جانوران سودمند در متن‌های پیش از اسلام، چیستا، س ۵، ش ۷، اسفند ۱۳۶۶.

45- C, G, Cereti

۴۶- تفضلی، احمد: تاریخ ادبیات ایران پیش از اسلام، انتشارات سخن،

۱۳۷۸، صص ۱۴۵-۱۴۱.

1908, pp, 42-136.

27- J, J, Modi, A note on the antiquity of Man, An Iranian View of the Creation of Man, Anthropological Papers 2, 1918, PP. 118-233.

28- A, Gotze, Persische Weisheit in griechischen Gewande, Ein Beitrag Zur Geschichte der Mikrokosmos Idee, Zeitschrift fur Indologie und Iranistik, 2, Leipzig, PP, 60-98.

29- H, S, Nyberg, Questions de cosmogonie et de Cosmologie Mazdeennes, Journal Asiatique, 1929-1931.

30- A, Christensen, Remarques sur les Sources du Bundahish, Actes du XVIII, Congres International des Orientalistes, Leiden, 1931, PP, 7-12.

31- D. N. Mackenzie, Zoroastrian Astrology in Bundahish, Bulletin of the school of Oriental and African Studies, PP, 511-539.

از مکنزی همچنین مقاله‌ای با عنوان « بندهش » در مجلد چهارم دایرة المعارف ایرانیکا به چاپ رسیده است:

D.N.mackenzie, Bundahish, Ercyclopaedia Iranica, vol, IV, ed. by Ehsan yarshater, pp.547-551, london and Newyourk, 1990

۳۲- تقی‌زاده، سیدحسین: گاه‌شماری در ایران قدیم، طهوری، ۱۳۱۶.

۳۳- بهار، مهرداد: واژه‌نامه بندهش، بنیاد فرهنگ ایران، ۱۳۴۵.

۳۴- همان، مقدمه، ۵

35- J, K, Choksy, An Annotated index of the Greater or Iranian Bundahish (TD2), Studia Iranica, 15, 2, 1986, PP. 203-242.

۳۶- متن‌های پهلوی، بخش‌هایی از بندهش، زند و هومن‌یشت، دینکرد، چاپ عکسی از روی مجموعه دستور هوشنگه بنیاد فرهنگ ایران، ۱۳۴۸.

۳۷- بهار: پیشین، پیشگفتار، ص ۷.

۳۸- همان، ص ۱۶.

۳۹- بهار، مهرداد: پژوهشی در اساطیر ایران، توس، ۱۳۶۳.